

Dokumentālā filma „Pretrunīgā vēsture”

I. Par filmu

Filmu studijas „DEVIŅI” dokumentālā filma „Pretrunīgā vēsture” (2010) ir veidota vairāku gadu garumā. Tās autori ir režisore Ināra Kolmane un vēsturnieks Uldis Neiburgs, montāžas, skaņu režisors un producents Jānis Juhņēvičs, operatori Andrejs Verhoustinskis, Aivars Kalniņš un Renārs Vimba. Oriģinālmūziku filmai sarakstījis komponists Ivars Makstnieks. Filmas mecenāti, bez kuru līdzdalības tā nebūtu pabeigta, ir Andris Grasmanis un Kaspars Viškints. Filmas veidošanu atbalstījis Nacionālais kino centrs, Valsts Kultūrkapitāla fonds, Latvijas Aizsardzības ministrija, Latviešu fonds un Latvijas Okupācijas muzejs, kā arī privātie ziedotāji.

Dalība festivālos: East Silver market 2010, Jihlava, Čehija; Eurodoc 2011, Oslo, Norvēģija; Nacionālais kino festivāls „Lielais Kristaps”- filma nominēta labākās pilnmetrāžas dokumentālās filmas balvai un saņēmusi labākās mūzikas balvu kinofestivālā „Lielais Kristaps 2012”.

Demonstrēta TV kanālos Latvijā, Lietuvā un Gruzijā.

Demonstrēta atsevišķos seansos: Krievijā, Skotijā, Anglijā, vairākās ASV pilsētās, Latvijas kinoteātros, kultūras namos un skolās.

Sākotnēji filmas darba nosaukums bija „Patiesību meklējot”, un mūsu iecere bija izveidot filmu par aktuāliem un sabiedrībā pretrunīgi vērtētiem Latvijas Otrā pasaules kara problēmjautājumiem (holokausts Latvijā, Konrāda Kalēja lieta, Salaspils noņemšana, latviešu policijas bataljoni Baltkrievijā un Polijā, padomju represijas un deportācijas, sarkanie partizāni, Vasilija Kononova lieta u. tml.). Vēlāk sapratām, ka par katru no šīm vēstures tēmām ir iespējams izveidot atsevišķu stāstu, un varētu rasties grūtības tos visus ietvert vienā filmā. Nonācām arī pie slēdziena, ka mūsu filma ir jāveido ne tikai par vēsturi, bet lielā mērā par šodienu - Latvijas sabiedrību, dažādu tautību un atšķirīgas vēsturiskās pieredzes cilvēkiem, kas nu jau 20 gadus kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas dzīvo vienā valstī, taču bieži vien ir ļoti dažādās un pretrunīgās domās par tās vēsturi un tās izpratni mūsdienās. Īpaši spilgti tas izpaužas „cīņās ar vēsturi” katru gadu 16. martā (vieniem tā ir varoņu godināšanas, citiem „fašistu slavināšanas” diena) vai 9. maijā (vieni svin Uzvaras svētkus, citiem šis datums ir spilgtākais padomju okupācijas simbols). Filmas galvenais mērķis ir parādīt šīs „vēstures cīņas” un noskaidrot to iemeslus, un vienlaikus meklēt ceļu uz tolerantākas un vienotākas vēstures apziņas un izpratnes veidošanos Latvijā.

Lai panāktu filmas sižeta dinamismu un pēc iespējas precīzāk demonstrētu mūsdienu Latvijas sabiedrības bieži vien atšķirīgo vēsturisko apziņu un līdz ar to nereti pretrunīgos priekšstatus par mūsu valsts vēsturi, meklējam trīs dažādu tautību, vēsturiskās pieredzes un politiskās pārliecības cilvēkus, kuru likteņi vairāku gadu desmitu garumā un viņu šodienas pozīcija pagātnes un nākotnes skatījumā, varētu kalpot kā savdabīgs Latvijas sabiedrības „šķērsgriezums” mūsdienās. Apzināti izvairījāmies no iespējas filmā portretēt pretējās pusēs karojošos karavīrus (leģionārus un sarkanarmiešus), ņemot vērā, ka par viņiem pēdējos gados jau bija uzņemtas vairākas dokumentālās filmas („Kurzemes zvans”

(1995), „Sarkanais un brūnais” (1999), „Latviešu leģions” (2000) u.c.). Svarīgs faktors mūsu filmas varoņu izvēlē izrādījās viņu unikālā personīgā klātbūtne dažādos ar padomju un nacistu okupāciju saistītos notikumos un to norises vietās, kā arī šo cilvēku atklātība, emocionalitāte un uzticēšanās filmas veidotājiem.

Latvieša **Kurta Grīnupa (1919-2009)** (mira vairākus mēnešus pirms filmas pirmizrādes) vārds mums bija pazīstams pēc vairākiem rakstiem presē un viņa atmiņu grāmatas „Cauri komunistu ellei” (2005). Bija zināms, ka viņš ir vienīgais mūsdienās dzīvais aculiecinieks, kurš 1941. gada 1. jūlijā bija ieradies Rīgas Centrālcietumā, starplaikā starp PSRS armijas aiziešanu un Vācijas karaspēka atnākšanu, un bija viens no pirmajiem, kurš konstatēja padomju drošības iestāžu nesen steigā nogalināto cilvēku iznīcināšanas vietu cietuma teritorijā. Kurts izrādījās arī viens no vairākiem padomju pretizlūkošanas iestādes „SMERŠ” cietumā Rīgā, Amatu ielā politieslodzītajiem, kurš varēja pastāstīt arī par šo plašākai sabiedrībai mūsdienās vēl maz zināmo ieslodzījuma vietu un tajā nonākušajiem latviešu patriotiem.

Ar krievu **Vitāliju Leonovu (1932)** mēs iepazīnāmies filmēšanas grupas izbraukuma laikā uz „Draudzības kurgānu” Latvijas, Krievijas un Baltkrievijas robežu krustojumā, vietā, kur kopš 1959. gada notiek ikgadēji padomju partizānu tikšanās pasākumi. Mūs patiesi aizkustināja Vitālija stāsts par viņa dzimtās sādžas iznīcināšanu nacistu soda ekspedīcijā 1943. gadā martā Latvijas-Krievijas pierobežā, un šī tolaik desmitgadīgā zēna, viņa četrgadīgās māsiņas un tikai pusotru gadu vecā mazā brālīša un viņu mātes nonākšana Salaspils noietnē un viņu tālākais liktenis. Izvēloties Vitāliju par vienu no mūsu filmas varoņiem, mēs ņemām vērā arī sabiedrībā aktuālās diskusijas par Salaspils noietni (statuss, ieslodzījuma apstākļi, ieslodzīto un bojāgājušo skaits u.c.), bet it īpaši Vitālija sirsnīgumu, atklātumu un cilvēciskumu.

Ar ebreju **Eduardu Andersu (1926)** bijām tikušies Latvijas Okupācijas muzeja Vēstures un zinātnes komisijas darba sēdēs, un mums bija zināms viņa lielais ieguldījums bojāgājušo Liepājas ebreju vārdu apzināšanā grāmatā „Jews in Liepāja, Latvia 1941-45. A Memorial Book” (2001) un viņu piemiņas iemūžināšanā Līvas kapos Liepājā. Uzzinot par Eduarda centieniem ar satelītuņņēmumu palīdzību identificēt 1941. gada 15.-17. decembrī Šķēdes kāpās notikušās ebreju masu iznīcināšanas vietu, kā arī tuvāk iepazīties ar viņa biogrāfiju, t.sk. faktiem, ka viņam pašam tikai laimīgas nejaušības dēļ bija izdevies izvairīties no bojāejas Šķēdes akcijā, mēs lūdzām viņu kļūt par vienu no mūsu filmas varoņiem.

Mūsaprāt, dokumentālā filma „Pretrunīgā vēsture” dokumentē un risina problēmas, kas lielākoties ir atstātas pašplūsmā mūsdienu Latvijas publiskajā un polarizētajā informatīvajā telpā, atklāti un pēc iespējas daudzpusīgi parādot pretrunas, kas pastāv mūsdienu sabiedrībā. Filma atklāti un godīgi stāsta un rāda ne tikai kādas atsevišķas sabiedrības daļas, bet gan dažādu tautību un dažādu vēstures laikabiedru pieredzēto un viņu situāciju mūsdienu Latvijas valstī, kur nu jau gandrīz 70 gadus pēc Otrā pasaules kara beigām un 20 gadus pēc valstiskās

neatkarības atjaunošanas viņi un viņu pēcnācēji - visi ir mūsdienu Latvijas sabiedrības locekļi. Šodien Latvijā bieži vien vērojamā neobjektīva un polarizēta vēstures notikumu uztvere ir sava veida „bumba ar laika degli”, kas var radīt negatīvu iespaidu uz Latvijas sabiedrības attīstību nākotnē. Šī bīstamība slēpjas tur, ka šāda bieži vien pretēja un pat savstarpēji naidīga Latvijas vēstures izpratne un interpretācija tiek nodota no paaudzes paaudzē ģimenēs, skolās, masu informācijas līdzekļos u. tml. Tāpēc mums svarīgs uzdevums ir sniegt sabiedrībai pēc iespējas daudzpusīgu informāciju, pretstatīt dažādus viedokļus, meklējot patiesību un veicinot labāku savstarpēju saprašanos ja ne vecākajā, tad vidējā un jaunajā paaudzē, kas veido un veidos Latvijas sabiedrību nākotnē.

Pēc sava satura dokumentālā filma „Pretrunīgā vēsture” var izrādīties interesanta un pieprasīta ne tikai Latvijas, bet arī ārzemju sabiedrībā, jo filmā parādītie notikumi visciešākā veidā ir saistīti ar Vācijas un Krievijas un to Otrā pasaules kara laikā okupēto valstu un tautu vēsturi un diskusijām par Hitlera un Staļina totalitāro režīmu noziegumiem šodien. Filma „Pretrunīgā vēsture” var veicināt interesi starptautiskajā sabiedrībā, kurai ir aktuālas ne tikai vēstures, bet arī mūsdienu demokrātijas un multikulturālās sabiedrības pastāvēšanas problēmas. Latvija, neskatoties uz tās sabiedrības nacionālo un „vēsturisko” sašķeltību, var kalpot kā labs piemērs, kā pastāvošās problēmas ir iespējams risināt salīdzinoši „mazsāpīgi”, vienlaikus gan kļūstot par ES un NATO dalībvalsti, gan cenšoties normalizēt un veidot pragmatiskas attiecības ar Krieviju, kur tieši dažāda izpratne par nesenās vēstures jautājumiem, bieži vien spēlē visai svarīgu lomu.

Papildus aprakstus un recenzijas par filmu un tās problemātiku:

D. Tāfelberga. Saprast arī citu vēsturisko pieredzi // Kurzemnieks, 2010., 20. maijs.

T. Treibergs. Nopucētais ābols // Kultūras Forums, 2010., 21.-28. maijs.

N. Naumanis. Bez konfrontācijas // Diena: Kultūras Diena, 2010., 29. maijs.

I. Lagzdiņa. Nepieradināmā vēsture // Brīvā Latvija, 2010., 12.-18. jūnijs.

U. Adamaite. Tas ir zināšanu trūkums // Diena: Kultūras Diena, 2012., 2. marts.

II. Jēdzieni un papildus fakti par filmā minētajiem notikumiem

„Soda ekspedīcijas” - Padomju Savienībā un mūsdienu Krievijā tautas vēsturiskajā apziņā nostiprinājies apzīmējums nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varas veiktajām, t.s. partizānu apkarošanas akcijām Krievijas, Baltkrievijas u.c. teritorijās. No 1942. līdz 1944. gadam lielākoties Baltkrievijā notika 55 lielās partizānu apkarošanas akcijas. To mērķis bija konkrētā teritorijā izbeigt partizānu darbību, iznīcinot partizānus un viņu tiešos atbalstītājus, ebrejus un darba nespējīgas personas, konfiscējot lopus un pārtiku, nodedzinot ciemus, bet darbaspējīgos cilvēkus nosūtot kā austrumu strādniekus (*Ostarbeiter*) darbos uz Vāciju. Filmā pieminētā soda ekspedīcija 1943. gada martā notika Sebežas rajonā Krievijā netālu no Latvijas un Baltkrievijas robežas, un bija lielās partizānu apkarošanas akcijas „Ziemas burvība” (*Winterzauber*) (norisinājās no 1943. gada 15. februāra līdz 2. aprīlim Baltkrievijā) sastāvdaļa. Tās laikā tika nodedzināti 50 ciemi, 763 mājas, un nogalināti 124 civiliedzīvotāji, bet visas

akcijas „Ziemas burvība” laikā nogalināja 3904, bet deportēja 7465 cilvēkus, no kuriem ap 2000 uz laiku nonāca ieslodzījumā Salaspils nometnē.

„**Partizāni**” - cilvēki, kas piedalās bruņotā cīņā ienaidnieka aizmugurē kara laikā vai okupācijas režīma apstākļos. 1907. gada Hāgas konvencija un 1949. gada Ženēvas konvencija par karagūstekņiem nosaka, ka partizāns ir partizānu kara dalībnieks - persona, kas, neietilpstot regulārā karaspēkā, bruņoti cīnās pret okupācijas režīmu. Kara darbības likumi, tiesības un pienākumi attiecas ne tikai uz armiju, bet arī uz zemessardzi vai bruņotām brīvprātīgām vienībām, ja tās ievēro karadarbības likumus. Kombatants ir persona, kas pieder karojošo pušu bruņotajiem spēkiem un kam ir tiesības piedalīties karadarbībā pret militāro pretinieku, ievērojot karadarbības likumus. Pretējās karojošās puses gūstā nonākušie kombatanti nevar tikt tiesāti par piedalīšanos karadarbībā pret bruņotajiem pretiniekiem. Šo noteikumu pārkāpums ir starptautisks noziegums un tiek izvērtēts ar krimināllikumu palīdzību. Otrā pasaules kara laikā abas karojošās puses – Vācija un PSRS šīs konvencijas neievēroja. Otrā pasaules kara un pēckara laikā Latvijā darbojošos partizānu apzīmēšanai lieto apzīmējumus „padomju partizāni” un „nacionālie partizāni”, kas izriet no to cīņas mērķiem - par padomju vai neatkarīgas Latvijas valstiskumu. Pēdējos gados padomju partizānu apzīmēšanai historiogrāfijā tiek lietots arī jēdziens „PSRS kaujinieki”, lai uzsvērtu to organizatorisko, vadības, pakļautības, apgādes u.c. saikni ar PSRS.

„**Baigais gads**” - latviešu tautas vēsturiskajā apziņā nostiprinājies apzīmējums 1940.-1941. gada padomju okupācijas periodam, kura laikā Latvija zaudēja savu valstisko neatkarību un piedzīvoja represijas pret tās iedzīvotājiem. Laikā no 1940. gada 17. jūnija līdz 1941. gada 22. jūnijam, Latvijā apcietināja 3353 cilvēkus, t.sk. lielu daļu bijušo Latvijas Republikas amatpersonu, to skaitā Valsts prezidentu un citus valdības locekļus Apsūdzības balstījās uz Krievijas PFSR Kriminālkodeksa 58. pantu, kas paredzēja sodus par t.s. „kontrrevolucionāriem noziegumiem”, to skaitā par „Dzimtenes nodevību”, ar to domājot Padomju Savienību. Daļu apcietināto notiesāja Latvijā, taču daudzus, karam sākoties, izveda uz PSRS ieslodzījuma vietām, kur turpināja izmeklēšanu un piesprieda sodus. Cilvēku masveida slepkavības notika Rīgas Centrālcietumā, Dreiliņos, Stopiņos, Baltezerā, Katlakalnā un citās vietās. 1940.-1941. gadā arestēja, nogalināja un represēja ap 26 000 Latvijas iedzīvotāju. Represijas savu kulmināciju sasniedza 1941. gada 13./14. jūnijā, kad vienas nakts laikā norisinājās masveidīga un vardarbīga Latvijas iedzīvotāju deportācija. Uz PSRS aizveda 15 443 Latvijas iedzīvotājus – vīriešus, sievietes un bērnus.

„**Smerš**” - 1943. gada aprīlī PSRS Valsts aizsardzības komiteja uz bijušo PSRS Iekšlietu Tautas komisariāta sevišķo daļu pārvaldes bāzes izveidoja pretizlūkošanas pārvaldi SMERŠ (saīsinājums no „Смерть шпионам” (“Nāvi spiegiem”). Tai bija jānodarbojas ar cīņu pret spiegošanu, diversijām, ārzemju izlūkdienestu un pretpadomju elementu teroristisku un cita veida graujošu darbību Sarkanās armijas un Jūras kara flotes daļās un iestādēs, kā arī jānovērš Dzimtenes nodevība un kaitniecība frontē. Līdz ar Latvijas reokupāciju 1944./1945. gadā te ieradās ar plašām pilnvarām apveltītas SMERŠ apakšvienības,

kas darbojās paralēli Latvijas PSR drošības iestādēm. Pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas 1945. gada 8. maijā tās organizēja un vadīja arī visu 16–60 gadus veco vīriešu filtrāciju Kurzemē. Kopumā 1944.–1946. gadā SMERŠ politiskajās represijās Latvijā cieta simtiem nevainīgu cilvēku. 1946. gada maijā pretizlūkošanas institūcijas reorganizēja, tai skaitā SMERŠ struktūras padomju karaspēkā nodeva PSRS Valsts drošības ministrijas pārziņā.

„**Žīdi**” - ebreju tautības cilvēku tradicionāli vēsturisks apzīmējums latviešu valodā. PSRS okupācijas periodā 1940.–1941. gadā, un it īpaši pēc Otrā pasaules kara tā vietā lielākoties tiek lietots apzīmējums "ebreji", jo vārdu "žīdi" ļoti negatīvā nozīmē izmantoja nacistu antisemitiskajā propagandā un Holokaustā. Vienlaikus, ņemot vērā, ka līdz ar PSRS okupāciju Latvijā iebrauca ebreji no Ukrainas, Krievijas un citām padomju republikām, tika pārņemta krievu valodas tradīcija izvairīties no vārda *жуд*, kas krievu valodā tiek uzskatīts par rupju ebrejus aizvainojošu apzīmējumu.

„**Fašisti**” - Padomju Savienībā un mūsdienu Krievijā tautas vēsturiskajā apziņā nostiprinājies apzīmējums nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varas, tās politisko, militāro u.c. pārstāvjiem. Nereti tiek lietots, apzīmējot, jebkuras ar nacismu saistītas patiesas vai iedomātas izpausmes. Filmas kontekstā no krievvalodīgo protestētāju puses šādi tiek saukti 16. marta latviešu leģionāru atceres dienas dalībnieki. Šāds apzīmējums ir nekorekts, jo absolūtais vairums Vācijas bruņoto spēku rindās karojošo latviešu leģionāru tur nonāca pretlikumīgas mobilizācijas rezultātā, pārkāpjot 1907. gada Hāgas starptautisko konvenciju, kas aizliedza okupētājvalstīm iesaukt iekaroto valstu iedzīvotājus. Latviešu leģionāru cīņas mērķis bija otrreizējās padomju okupācijas nepieļaušana un Latvijas valstiskuma atjaunošana, nevis cīņa par fašisma ideju piepildīšanu. Attiecībā uz nacionālsociālistisko Vāciju korektāks apzīmējums būtu „nacisms” nevis „fašisms”, jo:

Nacionālsociālisms (vācu val. - Nationalsozialismus) jeb saīsināti nacisms bija politiska kustība, kura radās 1919. gadā Vācijā, izveidojoties Nacionālsociālistiskajai Vācu Strādnieku Partijai (NSDAP), kā arī šīs kustības doktrīna. Nacionālsociālisms bieži tiek uzskatīts par fašisma formu vai variāciju. NSDAP savu doktrīnu sākotnēji formulēja 25 punktu nacionālā sociālisma programmā. Nacisma galvenie elementi bija antiparlamentālisms, panģermānisms, rasisms, kolektīvisms, eigēnika, antisemitisms, antikomunisms, totalitārisms, kā arī pretošanās gan ekonomiskajām, gan politiskajam liberālismam. Nacionālsociālismu visbiežāk saista ar Ādolfu Hitleru, kurš bija šīs ideoloģijas pazīstamākais pārstāvis. Kopš 1921. gada viņš vadīja NSDAP, kura pārstāvēja nacionālsociālisma idejas. NSDAP nāca pie varas tā sauktajā Veimāras republikā demokrātisku vēlēšanu ceļā 1933. gadā. Neilgā laikā tā izmantojot savu varu kļuva par vienīgo partiju Vācijā un izveidoja totalitāru režīmu. Šo periodu Vācijas vēsturē mēdz saukt par Trešo reihu. Tā pastāvēšana beidzās līdz ar Trešā reiha sakāvi Otrajā pasaules karā.

Fašisms (itāļu val. - *Fascismo*) bija labēja, autoritāra politiskā kustība, kas no 1922. līdz 1943. gadam bija valdošā Itālijā ar līderi Benito Musolini. Lai arī termins galvenokārt tiek attiecināts uz Itāliju, tas bieži tiek izmantots, lai raksturotu līdzīgas politiskās kustības, tai skaitā nacismu, kas laikā starp Pirmo un Otro pasaules karu bija plaši izplatītas Eiropā - Ungārijā, Rumānijā, Spānijā u.c. Fašisma ideoloģiju raksturo spēcīga centrālā vara, kas nepieļauj opozīcijas izveidošanos, autoritārs vadonis un iejaukšanās pilsoņu privātajā dzīvē, militarizācija, agresīva ārpolitika, radikāls nacionālisms, represijas pret politiskajiem pretiniekiem. Fašisms sevi pretstatīja gan liberālajam kapitālismam, gan marksismam un komunismam, un proponēja spēcīgas valsts primaritāti pret personību un korporatīvu valsti un šķiru sadarbību šķiru cīņas vietā. Plaši izmantoja propagandu un populismu savu mērķu sasniegšanai. Lai arī nekad nav pastāvējis precīzas "fašisma" definīcijas, tas kļuva par daudz vispārīgāku apzīmējumu, kuru lietoja attiecībā uz veselu virkni autoritāru politisko ideoloģiju, partiju un politisko sistēmu.

Papildus informāciju par filmā attēlotiem vēsturiskiem notikumiem:

K. Grīnups. Cauri komunistu ellei. - Rīga, 2005.

E. Anderss. Latviešu vidū holokausta laikā. - Rīga, 2011. (izdota arī krievu val.)

В. Леонов. Взгляд на биографию. - Рига, 2011.

U. Neiburgs. Baltie krusti čekas upuriem // Latvijas Avīze: Mājas Viesis, 2006., 30. jūnijs.

A. Ezergailis. Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941-1944. - Rīga, 1999., 327.-342. lpp.

R. Rozets. Dokumentējot holokaustu: Sķēdes akcija // Diena, 2004., 3. jūlijs.

K. Kangeris. Latviešu policijas bataljoni lielajās „partizānu apkarošanas” akcijās // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). - Rīga, 2004., 350.-352. lpp.

U. Neiburgs. Salaspils paplašinātais policijas cietums un darba audzināšanas nometne nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā // Akadēmiskā Dzīve, 2007., Nr. 44, 47.-54. lpp

K. Kangeris, U. Neiburgs, R. Vīksne. Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls // Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940-1991 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 25. sēj.). - Rīga, 2009. - 200.-234. lpp.

U. Neiburgs. Amatu ielas noslēpums // Latvijas Avīze: Mājas Viesis, 2007., 9. februāris.

Dr.hist. Uldis Neiburgs